

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΔΙΔΑΣΚΕΤΑΙ Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ;

ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ Γ. ΓΕΩΡΓΟΒΑΣΙΛΗ

Είναι απορίας άξιο γιατί, από της εποχής του πρώτου συστηματικού θεωρητικού της Διδακτικής, του *Γιόχαν Αμός Κομενίου* (1592-1670) μέχρι σήμερα, οι επιστήμες της Αγωγής δεν επεξεργάστηκαν ποτέ μια Γενική και μια Ειδική Διδακτική για τη διδασκαλία των φιλοσοφικών μαθημάτων, όπου αυτά διδάσκονται!

Παλιότερα, προ του 1950, όταν δηλ. η Φιλοσοφία αποτελούσε ακόμη τον ιθύνοντα νουν μέσα στις διαδικασίες της διδασκαλίας και της μάθησης, τόσο η σύνταξη της διδακτέας ύλης και ο καθορισμός των σκοπών του Αναλυτικού Προγράμματος όσο και η συγγραφή των διδακτικών εγχειριδίων επεδιώκετο συστηματικά και μάλιστα πάντοτε με επίκεντρο την πραγματικότητα του μαθητή. Η λεγόμενη «εγκύκλιος παιδεία» στηριζόταν στη δημοκρατία της γνώσης και της πράξης. Αλλά ως γνωστόν στη χώρα μας ουδέποτε ευδοκίμησαν στην πράξη οι προθέσεις αυτές, όσο κι αν ο εκάστοτε νομοθέτης επεδείκνυε αγαθές προθέσεις.

Στην εποχή μας, μια εποχή καθολικής κρίσεως των ιδεολογιών, αλλά και του τέλους των μεγάλων αφηγήσεων του πολιτισμού μας, με την αναζωπύρωση της «ιδεολογίας της χειραφέτησης», η οποία συνοδεύει τα σύγχρονα κινήματα των εθνοτήτων, παρατηρείται σύγχυση και κρίση τόσο στους χώρους των επιστημών της Αγωγής όσο και στις ιδέες της Φιλοσοφίας εν γένει.

Στη σύγχρονη εποχή η Πολιτική, η Διοίκηση, η Βιομηχανία και η Οικονομία στην Εκπαίδευση αναθέτουν τις ελπίδες τους για την προετοιμασία, για την ετοιμότητα και την κινητοποίησή των ατόμων ως παραγωγών και καταναλωτών των αγαθών του πολιτισμού μας. Έτσι και η Διδακτική επωμίστηκε τον δυσβάσταχτο, αλήθεια, ρόλο να βρει τις μεθόδους και να εξασφαλίσει τα μέσα, για να γίνουν οι διαδικασίες της διδασκαλίας και της μάθησης τόσο ευέλικτες και αποδοτικές, ώστε το πανθομολογούμενο αξίωμα του πραγματισμού, το αξίωμα «της ήσσονος προσπάθειας και της μεγιστοποίησης των κερδών», να εφαρμόζεται μέσα στα

σχολεία και να διαμορφώνει πολίτες κατάλληλους για την εποχή.

Είναι, λοιπόν, δυνατόν να διδάσκεται η Φιλοσοφία; Είναι δυνατή μια Διδακτική της Φιλοσοφίας; Στα ερωτήματα αυτά ίσως μπορέσουμε να δώσουμε κάποια απάντηση, εάν δεν θεωρήσουμε αυτονόητες τις έννοιες της Φιλοσοφίας και της Διδακτικής, και αφού ανατοποθετήσουμε τις δυο αυτές βασικές αξίες.

*

Τι είναι η Φιλοσοφία; Το ερώτημα τούτο μέσα στη γενική σύγχυση των καιρών μας είναι ιδιαίτερα σημαντικό· διότι μέσα στην προϊούσα αποσύνθεση των μύθων του πολιτισμού μας, στην ανατροπή των αξιών και στην αλλοτρίωση της συνείδησής μας καλείται και η Φιλοσοφία, όπως και η Τέχνη και η Επιστήμη, να επαναπροσδιορίσει την ταυτότητά της και να αναδείξει την ουσία της. Συνήθως ο πολύς κόσμος με σεβασμό καρτερεί από τη Φιλοσοφία «καθαρές» λύσεις για τα μεγάλα προβλήματα της ζωής και για τα αζεδιάλυτα αινίγματα του κόσμου. Βλέπουν οι πολλοί με δέος και θαυμάζουν τη σκέψη ή τα έργα ονομαστών στοχαστών, όπως του Ηρακλείτου, του Σωκράτη, του Πλάτωνος, του Αριστοτέλη, του Πλωτίνου, του Αυγουστίνου, του Καρτεσίου, του Λάμπνιτς, του Καντ, του Εγέλου, του Μαρξ, του Νίτσε, του Χάιντεγγερ, του Σαρτρ και πολλών άλλων.

Άλλοι άνθρωποι, ίσως όχι πολλοί, περιφρονούν τη Φιλοσοφία ως αφηρημένη σκέψη, ως μια χωρίς αντικείμενο ανιαρή θεωρητικολογία. Ποια αξία έχουν γι' αυτούς οι βαθιές σκέψεις, οι μαιανδρικές λεπτολογίες και οι απελπιστικές σπαζοκεφαλιές των ονειροπαρμένων ή των φαντασμένων φιλοσόφων; Άλλοι πάλι θεωρούν —και ζητούν από τη Φιλοσοφία να είναι— απλή και κατανοητή, όπως είναι η γλώσσα και η σκέψη του καθενός ανθρώπου σε κάθε ηλικία.

Βέβαια για κείνον που θεοποιεί και λατρεύει με φανατισμό την επιστήμη είναι μεγάλο σκάνδαλο το ότι —παρά το γεγονός ότι οι φιλόσοφοι είναι διακεκριμένοι εγκέφαλοι και έχουν κατακτήσει πολλή και μεγάλη γνώση, όμως— η Φιλοσοφία δεν έχει κατορθώσει ποτέ να δώσει γνώσεις γενικώς ισχύουσες, όπως π.χ. κάνει ο μαθηματικός, ο βιολόγος ή ο αστροφυσικός επιστήμονας. Και την αδυναμία τούτη ονόμασαν «σκάνδαλο της Φιλοσοφίας». Αλλά όπως παρατηρεί ο Γιάσπερς, καθετί που από τον καθένα γνωρίζεται με τη βοήθεια των νόμων της Λογικής και στη συνέχεια παγιώνεται δια του λόγου ως γνώση, αυτό δεν είναι πλέον Φιλοσοφία, αλλά επιστημονική γνώση, δηλ. είναι μια γνώση που συνδέεται με μian ωρισμένη περιοχή του επιστητού. Είναι —ας πούμε έτσι— «επιστημονική Φιλοσοφία». Έτσι δηλ. υπάρχει: 1) Η Φιλοσοφία ως επιστήμη και 2) Η Φιλοσοφία ως «καθαρή» σκέψη.

Και ενώ η επιστήμη πορεύεται το δρόμο της αγκαλιά με την πρόοδο, η Φιλοσοφία αντίθετα δεν φαίνεται να νοιάζεται για την πρόοδο, για τον εκσυγχρονισμό, για τη μόδα. Έτσι π.χ. η εποχή μας δικαιούται να καυχιέται ότι η σύγχρονη Ιατρική έχει ξεπεράσει με διαστημικές αποστάσεις την Ιατρική του Ιπποκράτη, αλλά σίγουρα η εποχή μας δε μπορεί να κάμει το ίδιο και απέναντι στη σκέψη του Πλάτωνα ή του Αριστοτέλη. Το αντιαριστοτελικό στοιχείο που χαρακτηρίζει την υπεροψία της σύγχρονης επιστήμης, όπως αυτή μεγαλύνεται με τον Κοπέρνικο, το Γαλιλαίο, το Νεύτωνα, τον Αϊνστάιν ή το σύγχρονό μας αστροφυσικό Στέφενς Χόκινγκ, δε μειώνει ποσώς τη μεγαλοφυΐα του Σταγειρίτη φιλοσόφου και πανεπι-

στήμονα Αριστοτέλη. Απλώς μέσα στην ευφορία, που η πρόοδος της επιστήμης εξάπτει, λησμονείται μια σημαντική λεπτομέρεια: ότι δηλ. ο φιλόσοφος δεν κρίνεται με βάση το υλικό των επιστημονικών γνώσεων που χρησιμοποιεί, αλλά κρίνεται με βάση τη διεισδυτικότητα και την εμβέλεια της σκέψης του ή το βύθος του στοχασμού του.

Αυτή την λεπτομέρεια λησμόνησε στον αιώνα μας —τα παραδείγματα είναι ενδεικτικά— πρώτος ο δραματουργός Μπέρτολ Μπρεχτ και δεύτερος ο φιλόσοφος σερ Καρλ Πόππερ. Μετά τη διάσπαση του ατόμου του ουρανού στα 1938 ο Μπρεχτ χαιρέτισε με θαυμασμό την αυγή του αιώνα της ατομικής εποχής του πολιτισμού γράφοντας το αντιαριστοτελικό δράμα του «Η ζωή του Γαλιλαίου». Στη συνέχεια ο αντιαριστοτελισμός έγινε αστερισμός μόδας στη Λογοτεχνία, στη Δοκιμιογραφία, στη Θεωρία των επιστημών. Τη μόδα ακολουθούν εντυπωσιακά οι: Zuckmayer με το έργο του «Ψυχρό φως», ο Kirrhardt με το έργο του “In der Sache J. Robert Oppenheimer” η ο Ελβετός Dürrenmatt με το έργο του «Οι Φυσικοί». Παρ’ όλα αυτά η σκέψη του Αριστοτέλη μένει και θα παραμένει πεδίο ασκήσεως του νου όλων των ανθρώπων, όσοι θα αναγνωρίζουν ότι ο άνθρωπος είναι το μόνο ζώον της γνώσεως, κι αυτό γιατί «φύσει του ειδέναι ορέγεται». Το πνεύμα του ανθρώπου ορέγεται να γνωρίσει τα μεμονωμένα, τα ατομικά περιστατικά, τα συμβάντα. Και αυτό το επιτυγχάνει μέσω της επιστήμης. Όμως το δυνατό και καλλιεργημένο πνεύμα ορέγεται να γνωρίσει και το γενικό, το όλον του Είναι, θέλει να πάει βαθιά στην ουσία των πραγμάτων και να νοήσει τις αρχές τους, να φτάσει στην πρωταρχική και να ιδεί την αλήθεια της. Και αυτή την όρεξη μπορεί να την ικανοποιήσει μόνο η Φιλοσοφία, η οποία τείνει να οδηγεί στη γνώση του καθόλου, του γενικού. Αλλά και πάλι: Φιλοσοφία καταγραμμένη είναι ένα σύγχρονο, ένα ιστορικό γεγονός και ως τέτοιο ανήκει ήδη στη δικαιοδοσία της επιστήμης· είναι, όπως είπαμε, επιστημονική Φιλοσοφία.

Η αληθής Φιλοσοφία όμως ως πρωτότυπη σκέψη παρουσιάζεται εκεί όπου αναδεύεται ο έρωτας του ανθρώπου για «τὰ τέλεια καὶ τὰ ἐποπτικά», όπως έλεγε ο Πλάτων, εκεί όπου η απορία, η ερώτηση, ο θαυμασμός θέτει σε διαρκή επαγρύπνηση το πνεύμα του ανθρώπου. Είναι η Φιλοσοφία χωρίς επιστήμη, είναι η πρωτόθετη Φιλοσοφία. Για το είδος αυτής της Φιλοσοφίας ο καθένας μας θεωρεί τη σκέψη του ικανή, ενώ για την επιστήμη αναγνωρίζει τις δυσχέρειες της σπουδής, των μεθόδων, των εμπειριών κ.λπ. Με ποιες προϋποθέσεις θεωρεί ο καθένας τον εαυτό του ικανό να φιλοσοφεί; Οι προϋποθέσεις αυτές είναι: ο κοινός νους, η φύση του ανθρώπου, ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του καθενός, οι ατομικές εμπειρίες του. Μα όλα αυτά σχεδόν όλοι τα έχουν. Το ότι οι διακεκριμένοι φιλόσοφοι πορεύτηκαν ένα μεγάλο όσο και δύσβατο δρόμο, αυτό δε μπορεί να αποθαρρύνει τον κοινό θνητό να τολμά να αναζητεί το δικό του δρόμο, όπως π.χ. συμβαίνει ακόμη και με τη σκέψη των παιδιών. Αλλά εδώ χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή: Διότι φιλοσοφικά σκέπτεται και ο απλός άνθρωπος στις περιπτώσεις που η σκέψη του είναι δική του, αυθεντική, πρωταρχική και όχι επανάληψη των σκέψεων κάποιου άλλου. Έτσι μπορούμε να μιλούμε λόγου χάριν για «Φιλοσοφία της καθημερινής ζωής», για «Φιλοσοφία του λαού» ή για «Φιλοσοφία των παιδιών». Γιατί, αλήθεια, πολλά παιδιά έρχονται στον κόσμο με πνεύμα μεγαλοφυΐας, το οποίο όμως, καθώς μεγα-

λώνουν μέσα στη φυλακή των δογμάτων και των συμφωνιών, των συγκαλύψεων και των διαστροφών —τι κρίμα!— χάνεται.

Ο θεμελιωτής της Ψυχοπαθολογίας γερμανός ψυχολόγος και φιλόσοφος Καρλ Γιάσπερς διεπίστωσε ότι πρωτότυπη φιλοσοφική σκέψη παρουσιάζεται συχνά και κατά την αρχή ορισμένων πνευματικών παθήσεων. Μεταφυσικά οράματα συγκλονιστικού περιεχομένου, που θα τα ζήλευαν ακόμη και μεγάλοι καλλιτέχνες, χάνονται μέσα στο παραλήρημα ενός Χαίλντερλιν, ενός Βαν Γκογκ ή ενός Στρίντμπεργκ. «Από παιδί και από τρελό μαθαίνεις την αλήθεια». Πόση αλήθεια τάχα να κρύβει ετούτη η παροιμία! Αλλά και πόσοι υγιείς άνθρωποι δεν ξυπνούν κάποτε έχοντας βιώσει στον ύπνο τους εμπειρίες συναρπαστικές, οι οποίες όμως εξατμίζονται επάνω στο ξύπνημα! Ο ίδιος φιλόσοφος εν τούτοις αναγνωρίζει ότι η δημιουργική πρωτοτυπία της σκέψης δεν προέρχεται ούτε από τα παιδιά ούτε από τους σχιζοφρενείς, αλλά από τον ένα, τον άριστον, που κατά τον Αριστοτέλη είναι «ο φρόνιμος». Τέλος, η πρωτότυπη σκέψη εμφανίζεται και κυκλοφορεί μέσα στη γλώσσα, στις πεποιθήσεις των ανθρώπων, στις πολιτικές τους εκτιμήσεις, κυρίως όμως μέσα στους μύθους του λαού. Όλοι οι άνθρωποι φιλοσοφούν· κι εκείνοι ακόμη που απορρίπτουν και καταπολεμούν ή χλευάζουν τη Φιλοσοφία, κι αυτοί φιλοσοφούν· η ίδια η συμπεριφορά τους να κρίνουν, να περιφρονούν, να αρνούνται τη Φιλοσοφία είναι πρωτότυπη σκέψη.

Φιλόσοφος, λοιπόν, δεν είναι όποιος κατέχει τη γνώση, δεν είναι ο δογματικός, ο γνώστης, ο πλούσιος σε γνώσεις, ο πολυμαθής, αλλά εκείνος που του λείπει η γνώση, την αγαπά και θέλει σφοδρώς να την αποκτήσει. Φιλόσοφος είναι ο αγνοών, ο απορών, ο αμφιβάλλων, ο ζητιάνος της αλήθειας. Φιλόσοφος είναι ο σκεπτικιστής, αυτός που ποτέ δεν ικανοποιείται με την πλησμονή μιας τελεσίδικης αλήθειας. Αυτός ο ακάματος οδοιπόρος, που κάθε τόσο βασανίζεται μέσα στη διεκυστίνδα γνώσης και άγνοιας, έρωτα και θανάτου, μνήμης και λήθης, αρετής και κακίας, πίστης και απιστίας. Φιλόσοφος είναι αυτός που βγαίνει «στον πηλαιμό για την Ιθάκη», γιατί μόνο κατά τη διάρκεια μιας τέτοιας περιπλάνησης υπάρχει η πιθανότητα να βιώσει τη στιγμή του αυγασμού της ύπαρξής του, να γνωρίσει «έν ριπή ὀφθαλμοῦ» του Απ. Παύλου ή μέσα στο «έξαίφνης» του Πλάτωνος το φως της γνώσης, το πρόσωπο της τέλει αλήθειας. Και αυτό το βίωμα δε μπορείς να το δοκιμάσεις όσο κι αν εμβαθύνεις μεθοδικότατα στις σκέψεις και στις γνώσεις ακόμα και των διασημότερων εγκεφάλων.

Και δεν είναι δυνατόν να παραγάγεις τη φιλοσοφική γνώση ούτε από την Επιστήμη, ούτε από την Τέχνη, ούτε από τη Θρησκεία, ούτε από καμιά άλλη δύναμη παρά μονάχα από τον ίδιο, το δικό σου νου. «Ἐδιζησάμην ἑμεαυτόν» ἔλεγε ο Ηράκλειτος. Γι' αυτό κανένας ορισμός, καμιά περιγραφή δε μπορεί να σου πει τι είναι η Φιλοσοφία. Μόνο με τη δική σου εμπειρία, τις δικές σου σκέψεις, τη δική σου φρόνηση, το δικό σου ζωντανό και αρχέγονο στοχασμό μπορείς να κατανοήσεις τι είναι η Φιλοσοφία.

Εδώ όμως κινδυνεύουμε με τις διαπιστώσεις αυτές να τυλιχτούμε στα δίχτυα του σολιψισμού, της θεωρίας δηλ. που πρεσβεύει ότι το Εγώ του υποκειμένου ή έστω το υπερατομικό Εγώ είναι φορέας των περιεχομένων της συνείδησης και ο μοναδικός μάρτυρας της αλήθειας. Γι' αυτό φαίνεται πως καλά κάνει ο Σοπεγκάουερ,

όταν λέγει ότι οι εκπρόσωποι της θεωρίας αυτής ανήκουν στα φρενοκομεία.

Αλλά τα πράγματα δεν είναι ακριβώς έτσι. Η σκέψη η καθαρή δε γεννιέται μέσα στο μονόλογο του σπουδαστηρίου, αλλά μέσα στο διάλογο της διανθρώπινης επικοινωνίας. Και ο διάλογος αυτός σήμερα —όπου ουδέποτε άλλοτε τα σπίτια των ανθρώπων δε βρίσκονταν μεταξύ τους τόσο κολλητά όσο μακριά η μια από την άλλη πάλλονται οι καρδιές των ανθρώπων—, ο διάλογος έχει γίνει από σπάνιος μέχρι αδύνατος. Έτσι υβρίζεται και περιφρονείται η Φιλοσοφία, η οποία ζητάει το διάλογο της σωκρατικής συντροφιάς για να αναδέψει το βάθος της σκέψης. Αλλά δεν είναι η πρώτη φορά που για την αξίωση αυτή προς ριζική σκέψη δέχεται επιθέσεις η Φιλοσοφία ή απορρίπτεται καθολοκληρίαν ή θεωρείται περιττή ή επικίνδυνη.

Πόσες φορές οι μονοθεϊστικές θρησκείες δεν απέρριψαν την αυτοδυναμία της φιλοσοφικής σκέψης ως επικίνδυνη για τα δόγματα της πίστης, ως διάβολο που απομακρύνει τους πιστούς από το Θεό, ως προαγωγό στα κοσμικά ήθη, ως διαφθορέα της ψυχής με τα δηλητήρια του Μηδενισμού!

Πόσες φορές τα ολοκληρωτικά πολιτεύματα δεν κατηγόρησαν και καταδίωξαν τη Φιλοσοφία, πως δήθεν η φιλοδοξία της περιορίζεται μόνο στο να ερμηνεύει τον κόσμο, ενώ η αποστολή της θα έπρεπε να είναι το να αλλάξει τον κόσμο! Μια τέτοια φιλοσοφία θεωρείται επικίνδυνη, αφού βοηθεί την ελευθερία και την ανεξαρτησία της σκέψης, αφού δίνει εναύσματα για αντίδραση και επανάσταση έναντι της βίας και της καταπίεσης, αφού αποπροσανατολίζει τον άνθρωπο από τα «νόμιμα» καθήκοντά του!

Αλλά και ο απλός άνθρωπος χλευάζει συχνά τη Φιλοσοφία, όταν τη βλέπει να μην ενδιαφέρεται να του λύσει τα καθημερινά του προβλήματα. Έτσι και η υπηρέτρια του Θαλή, του αρχηγέτη της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας, περιγελά τον κύριό της, διότι ασχολούμενος με τα ουράνια παρ' ολίγο να πέσει στο πηγάδι. Για φαντάσου! Σοφός να σου πετύχει! Θέλει να γνωρίσει τα ουράνια, ενώ δεν ξέρει ούτε τι βρίσκεται μπροστά στα πόδια του!

Όλοι αυτοί οι πολέμιοι ή περιφρονητές της Φιλοσοφίας δεν γνωρίζουν ότι η Φιλοσοφία δε θηρεύει το ωφέλιμο ούτε επιδιώκει το βλαβερό. Η Φιλοσοφία ούτε να απολογείται ούτε να δικαιολογείται ούτε να αντιστέκεται ούτε να θριαμβολογεί μπορεί, γιατί ζει από την ομοφροσύνη των εταίρων του διαλόγου, οι οποίοι αγωνιζόμενοι ως ιππότες της στρογγυλής τραπέζης συνδέονται μεταξύ τους με φιλία, με ανθρωπιά, με την εντιμότητα των συμπαικτών μέσα σ' ένα παιγνίδι αντιγνωμιών, αντιφάσεων και αντινομιών. Και αυτό που κυρίως τους συνδέει είναι η συνείδηση ότι η φιλοσοφία δεν είναι αντικείμενο μόδας, φανατικής ιδεολογίας ή εμπορικής συναλλαγής, αλλά είναι μια ανιδιοτελής, όσο και εναγώνια, συνομιλία του εκάστοτε φιλοσοφούντος με τη διαχρονική σκέψη, με την αιωνίως παρούσα σχολή των απανταχού της γης βιωσάντων φιλοσόφων. Είναι *philosophia perennis*.

*

Ας ξαναγυρίσουμε τώρα στα αρχικά ερωτήματά μας: Διδάσκεται η φιλοσοφία; Είναι δυνατή μια Διδακτική της Φιλοσοφίας; Είναι ερωτήματα που ο καθένας μας θέτει, ιδίως οι μαθητές και οι εκπαιδευτικοί. Υπολείπεται όμως η ανατοποθέτηση της δεύτερης αυτονόητης έννοιας της Διδακτικής. Τι είναι λοιπόν η Διδακτική;

Μπορεί να καταρτισθεί μια Διδακτική —Γενική και Ειδική— για τη Φιλοσοφία; Είναι προφανές ότι η απάντηση στα ερωτήματα αυτά εξαρτάται ευθέως από τη φύση του αντικειμένου αυτής της Διδακτικής, εξαρτάται δηλ. από όσα είπαμε προηγουμένως σχετικά με την ουσία της Φιλοσοφίας.

1. Εάν πρόκειται για τη διδασκαλία του πρώτου γένους της Φιλοσοφίας, δηλ. της αποκρυσταλλωμένης φιλοσοφικής σκέψης με τη μορφή της επιστημονικής Φιλοσοφίας, η απάντησή μας θα είναι: αναντίρρητα ναι. Μάλιστα, η Φιλοσοφία αυτή, όπως κάθε άλλη επιστήμη, είναι διδακτική. Κάθε δεδομένο αντικείμενο της γνώσης μπορεί και πρέπει να μεταβιβάζεται, δηλ. να διδάσκεται από τον ειδικό, τον ειδήμονα σ' όποιον κατέχεται από την ανάλογη όρεξη, σ' όποιον φρύγεται από τη δίψα να το γνωρίσει. Έτσι μπορεί και πρέπει να υπάρξει μια Διδακτική με γενικές διδακτικές αρχές, με υποτύπωση γενικών και ειδικών σκοπών διδασκαλίας της επιστημονικής Φιλοσοφίας, μια Διδακτική με πρακτικές ασκήσεις διδασκαλίας. Ο Πλάτων πρώτος έδειξε το δρόμο για τη σύσταση μιας τέτοιας Διδακτικής. Γι' αυτό κάθε μελλοντική προσπάθεια για τη σύσταση μιας Διδακτικής της επιστημονικής Φιλοσοφίας πρέπει να αφορμάται από—, αλλά και να στηρίζεται στο— παράδειγμα του Πλάτωνος. Μια τέτοιας αφετηρίας *Διδακτική της Φιλοσοφίας* δεν θα είναι μόνο ειδικός κλάδος της *Παιδαγωγικής*, αλλά και ιδιαίτερος κλάδος της *Φιλοσοφίας*. Μια τέτοια Διδακτική μπορούν να διαμορφώσουν μόνο οι φιλόσοφοι παιδαγωγοί, μόνον όσοι δεν ακολούθησαν τη μόδα των τελευταίων δεκαετιών, που η «ιδεολογία της χειραφέτησης» εισήγαγε και στο χώρο της Εκπαίδευσης, όπου παρατηρείται μια νεοπλουτική συμπεριφορά εκ μέρους της *Παιδαγωγικής* απέναντι στη *Φιλοσοφία*. Αποτέλεσμα, η σημερινή ανεκδιήγητη κατάσταση στην Εκπαίδευση. Η τυραννία της απομνημόνευσης και η απουσία κάθε ίχνους κριτικού πνεύματος. *Μια θεωρία, λοιπόν, της Διδακτικής για τη Φιλοσοφία είναι ο πρώτος όρος.*

2. *Πού όμως, σε ποιες περιοχές του κοινωνικού βίου μπορεί να διδάσκεται η επιστημονική Φιλοσοφία;* Η απάντηση στο ερώτημα τούτο είναι ο δεύτερος όρος. Οι περιοχές είναι οι εξής:

Η πρώτη περιοχή είναι ασφαλώς το φιλοσοφικό φροντιστήριο στις πανεπιστημιακές σχολές, οι οποίες «παράγουν» εκπαιδευτικούς. Εκεί, και μάλιστα όπου φοιτούν «καθαροί», δηλ. ειδικοί σπουδαστές της Φιλοσοφίας, που αποβλέπουν στην απόκτηση ενός πτυχίου ή ενός επιστημονικού τίτλου. Όλοι όσοι προορίζονται να λειτουργήσουν ως εκπαιδευτικοί μπροστά στο άγιο βήμα της ψυχής, όπου τελεσιουργείται το μέγα μυστήριο της μάθησης, πρέπει να αποκτούν την αναγκαία φιλοσοφική γνώση.

Η δεύτερη περιοχή είναι όλες οι πανεπιστημιακές σχολές, που «παράγουν» πάσης φύσεως επιστήμονες. Διότι η διδασκαλία των *φιλοσοφικών βάσεων της κάθε ειδικής επιστήμης* διανοίγει μπροστά στη συνείδηση του νέου επιστήμονα ευρύτατο τον ορίζοντα για τη θέα του γενικού και του αιώνιου, όπως μόνη η Φιλοσοφία μπορεί να το παραστήσει. Έτσι θα αποφεύγεται ο γνωστός και αποκρουστέος κοινωνικός ρατσισμός, που κρατάει τους σύγχρονους επιστήμονες συσπειρωμένους στις συντεχνίες τους ή και σε αμάχη των συντεχνιών τους.

Η τρίτη περιοχή είναι όλοι οι τύποι των σχολείων της *Δευτεροβάθμιας Εκπαί-*

δευσης με ιδιαίτερη προτίμηση στους τύπους, όπου παρέχεται η εγκύκλιος παιδεία, δηλ. τα Γενικά Σχολεία. Και είναι πράγματι απόδειξη ότι απουσιάζει το κριτικό πνεύμα από τους μεταπολεμικούς σχεδιασμούς της εκπαιδευτικής μας πολιτικής. Σήμερα ο μόνος κρίκος που συνδέει τις δέσμες μαθημάτων, που εξετάζονται κατά τις πανελλήνιες εξετάσεις, είναι η Έκθεση ιδεών. Ο ρόλος της Φιλοσοφίας στη διδασκαλία του μαθήματος αυτού φαίνεται ήδη από την προβληματική της ύλης των βιβλίων «Έκθεσης-Έκφρασης», με τα οποία υποστηρίζεται το μάθημα της Έκθεσης ιδεών.

Η τέταρτη περιοχή είναι τα σχολεία της *Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης*. Μιλήσαμε ήδη για την «παιδική φιλοσοφία». Εκτός όμως απ' αυτή είναι αναγκαία και η διδασκαλία της Φιλοσοφίας με τη μορφή της Ηθικής διδασκαλίας ή της φιλοσοφικής προπαιδείας για την εισαγωγή των μικρών μαθητών στον κόσμο των αξιών και των κανόνων της ηθικής συμπεριφοράς, αν βέβαια θέλουμε να παρέχουν τα σχολεία μας εκτός από εκπαίδευση και μόρφωση. Άλλωστε κι όταν, λίαν προσεχώς, θα υποχρεωθούμε από την ΕΟΚ να περιορίσουμε την υποχρεωτικότητα της διδασκαλίας των Θρησκευτικών, η φιλοσοφική αυτή προπαιδεία θα είναι κατ' ανάγκην το μοναδικό αντιστάθμισμα της αδιαμφισβήτητης παιδαγωγικής αξίας του μαθήματος των Θρησκευτικών.

Η πέμπτη περιοχή πρέπει να είναι ο ρυθμιστικός ρόλος της Φιλοσοφίας στη σύνθεση του Αναλυτικού Προγράμματος των μαθημάτων για κάθε βαθμίδα της Εκπαίδευσης. Η Φιλοσοφία πρέπει να καταστεί ο ρυθμιστής και το άλας της Εκπαίδευσης για τις οποιοσδήποτε διδακτικές συντεταγμένες και συνταγές της διδασκαλίας. Η διατύπωση των σκοπών της μάθησης σ' όλη την κλίμακα της Εκπαίδευσης, όταν γίνεται με την ευθύνη και μέσα στο φως του φιλοσοφικού λόγου, εξασφαλίζει όχι μόνο τη δημοκρατία στην εκλογή και στην αλληλενέργεια των μορφωτικών αγαθών, αλλά και το σεβασμό, που το σχολείο οφείλει απέναντι στην ενότητα του ψυχισμού και της προσωπικότητας του μαθητή. Η Φιλοσοφία στο ρόλο της αυτό θα πρέπει να λειτουργεί ωςάν το διευθυντή μιας πολυφωνικής ορχήστρας, από τα όργανα της οποίας εκχέεται και πλημμυρίζει τους αιθέρες η ευδοκία της παναρμόνιας μουσικής. Αυτό το νόημα είχε για τους Αρχαίους μας και η λέξη «μουσείον».

Η έκτη περιοχή, όπου μπορεί να διδάσκεται η επιστημονική Φιλοσοφία, είναι τα Λαϊκά πανεπιστήμια, οι σχολές επιμόρφωσης ενηλίκων ή τα φροντιστήρια που σε λίγο θα λειτουργήσουν κι εδώ με την ευθύνη του κράτους, για να επιμορφώνονται σ' αυτά οι υπάλληλοι και οι ειδικευμένοι εργάτες, όταν θα κάνουν χρήση του θεσμού που κι αυτός θα εισαχθεί, και θα λέγεται «άδεια για μόρφωση», προκειμένου με το θεσμό αυτό να ασκείται η «διά βίου παιδεία».

Η έβδομη περιοχή, όπου μπορεί και πρέπει να είναι παρούσα η Φιλοσοφία, είναι τα μέσα μαζικής επικοινωνίας και ενημέρωσης. Ποιος, αλήθεια, μπορεί να αμφισβητήσει σήμερα τη μεγάλη μορφωτική δύναμη όλων αυτών των μέσων; Πράγματι, ορθώς έχουν χαρακτηριστεί ως «μυστικός συμπαιδαγωγός» της κοινωνίας.

Η όγδοη περιοχή είναι αναμφίβολα η κοινωνική ζωή, το «σχολείο της καθημερινής ζωής». Όπου τελείται η αγωγή του ατόμου ως πολίτη, ήτοι η οικογένεια, η

γειτονιά, το νηπιαγωγείο, η κατασκήνωση, η αλάνα, το καφεενείο, ο χώρος του επαγγέλματος, εκεί είναι και η «Φιλοσοφία της ζωής» συμπαρούσα. Και μόνον ο θησαυρός των παροιμιών του λαού καθώς και τα πολύτιμα μέταλλα της λαϊκής θυμοσοφίας είναι ικανά να αποδείξουν το εύρος και το βάθος αυτής της Φιλοσοφίας.

*

Προβλήθηκαν έως εδώ συνολικά οχτώ περιοχές, όπου ενοικεί ο φιλοσοφικός λόγος και ηχεί μέσα στις καρδιές όσων ενωτίζονται τα μηνύματά του ωςάν μια παναρμόνια μουσική, που δέσποινα δρυϊκή η Φιλοσοφία κρούει σαν χορδές φόρμιγγας τις οχτώ ουράνιες σφαίρες, τους οχτώ πλανήτες του ηλιακού μας συστήματος, που κατά τους Πυθαγορείους κινούνται γύρω από τη Γη και συμφωνούν ως πολυφωνική μελωδία επάνω στην οκτώβα της ζωής μας, όπου μέλπεται η πιο γλυκειά και η πιο θρηνητική ωδή του έρωτα και του θανάτου. Εκεί καταλήγει τελικά και η Φιλοσοφία, δηλ. να γίνεται Ερωτολογία και Θανατολογία, να γίνεται έγχρονος λόγος για το μυστήριο του έρωτα και συνάμα άχρονη σιωπή για την ευδοκία του θανάτου.

Η διδασκαλία της Φιλοσοφίας σ' όλες αυτές τις περιοχές είναι *αναγκαία ως η μόνη δυνατότητα για την ανασυγκόλληση των θραυσμάτων του κατακερματισμένου προσώπου της εποχής μας*. Ο διχασμός της ύπαρξης σε υποκείμενο-αντικείμενο και η εγκατάλειψη του ανθρώπου στην απανθρωπιστική βουλιμία της αλλοτρίωσης μπορεί να καταπολεμηθεί μόνο με το ξύπνημα του νου μας, μόνο με το κεντρί της φιλοσοφικής απορίας και της ερώτησης. Έτσι με τη Φιλοσοφία θα αποκατασταθεί η γέφυρα επικοινωνίας μεταξύ του Εγώ και του κόσμου. Με τη Φιλοσοφία θα αναστηθούν οι καταπλακωμένες με ογκολιθική ταφόπετρα δυνάμεις της συνείδησης που γνωρίζει, που συναισθάνεται, της συνείδησης που θέλει να γνωρίζει και να πράττει. Με τη Φιλοσοφία θα γίνει η ανατροπή ή το ξεμασκάρεμα των κίβδηλων αξιών, με τις οποίες λειτουργούν όλοι οι σατανικοί μηχανισμοί της διαβουκόλησης των μαζών, της προπαγάνδας και του φανατισμού, που ασκούν οι ιδεολογίες, και απεργάζονται την αλλοτρίωση του προσώπου. Η Φιλοσοφία θα χαλυβδώσει την θέληση για δύναμη, με την οποία και μόνο μπορεί να γίνει αυτή η ανατροπή των παραχαραγμένων αξιών και η κάθαρση της κοινωνικής Ηθικής.

*

Και το ερώτημα που προβάλλει τώρα εδώ είναι το ακόλουθο: *Ποιος θα διδάξει τη Φιλοσοφία; Ποιος μπορεί μέσα σ' όλους αυτούς τους χώρους και μάλιστα κάποτε μη ελεγχόμενους από τη Διοίκηση, να ανταποκριθεί στις ποικίλες απορίες ή να αφυπνίσει ενδιαφέροντα για τη Φιλοσοφία; Με ποια μέθοδο θα επικοινωνήσει με τους συνανθρώπους του όποιος τολμήσει να προβάλλει τις σκέψεις του μέσα στην κοινωνία των συγχρόνων ανθρώπων; Διότι ως γνωστόν, όπου τελείται το γεγονός της διδασκαλίας, εκεί λειτουργεί και το λεγόμενο «παιδαγωγικό τρίγωνο», δηλ. ο δάσκαλος, ο μαθητής και η διδακτέα ύλη. Όμως η έμπρακτη, η βιωμένη Φιλοσοφία, όπως αυτή μπορεί να κυκλοφορεί και έξω από τους καθιδρυματωμένους θεσμούς της παιδείας, μπορεί να χωρέσει μέσα στις νόρμες της διδακτικής πράξης; Μπορεί κανείς π.χ. να ασκήσει ρυθμιστικό έλεγχο στο ποιόν της Φιλοσοφίας, που χαρακτηρίζει τη δραστηριότητα του εβδόμου και του ογδόου χώρου,*

δηλ. των ΜΜΕ, αυτού του «μυστικού συμπαιδαγωγού», καθώς και του «σχολείου της καθημερινής ζωής»; Αυτά βεβαίως είναι πολύ σοβαρά ερωτήματα, που απαιτούν ιδιαίτερη αντιμετώπιση. Φυσικά είμαστε υποχρεωμένοι να αναγνωρίσουμε πρωταρχικά ότι σ' όλους του χώρους, μέσα στους οποίους εμφανίζεται η Φιλοσοφία, εμπόδιο ουσιώδες είναι η κρίση των περιεχομένων της Φιλοσοφίας. Γιατί οποιαδήποτε πιθανή ή μέλλουσα Διδακτική θα πρέπει να βρει ξεκαθαρισμένο το πρόβλημα «τι είναι και τι οφείλει να είναι η Φιλοσοφία», η οποία πρόκειται να διδαχθεί. Κάθε προσπάθεια για επίλυση του προβλήματος αυτού θα προσκρούσει αφ' ενός στα παραδοσιακά δικαιώματα της «ακαδημαϊκής Φιλοσοφίας», δηλ. αυτής της φιλοσοφικής γραμματείας που η παράδοση διέσωσε και διατηρεί, και αφετέρου στο νόημα της έμπρακτης, της βιωμένης από τον καθένα μας Φιλοσοφίας. Και το πρόβλημα αυτό είναι τόσο βαθύ, ώστε η επίλυση του να «δεΐται Δηλίου κολυμβητοῦ».

Είναι γνωστό ότι η *Διδακτική δεν είναι επιστήμη, αλλά τέχνη*, είναι η δεξιότητα του διδάσκειν. *Διδακτική είναι οι τρόποι της διδασκαλίας, οι οποίοι προέρχονται από την εμπειρία και από το ύφος του δασκάλου.* Ο άγρυπνος και γι' αυτό έμπειρος δάσκαλος διαμορφώνει με τον καιρό το δικό του ύφος· τότε μπορεί να κάνει υποδείξεις χρήσιμες για τα πρώτα βήματα του άπειρου δασκάλου, ώσπου δηλ. και εκείνος να αποκτήσει την αυτογνωσία του λειτουργήματός του, να κυριαρχήσει επάνω στη διδακτέα ύλη και να πάρει τον αέρα του σχολείου. Αυτά βέβαια είναι μια πολύ απλουστευμένη εκδοχή για το τι είναι η Διδακτική.

Εντούτοις η Διδακτική, όταν για πρώτη φορά στον κόσμο εμφανιζόταν ως Οδηγητική του δασκάλου με το βιβλίο του Βοημού Γιόχαν Αμός Κομενίου, που φέρει τον τίτλο *Magna Didactica* (Μεγάλη Διδακτική) στα 1657, διεκδικούσε δικαιώματα όχι μόνο για την τεχνική του διδάσκειν, αλλά και για την Θεωρία των μεθόδων. Από τότε ακόμη η Διδακτική επιφυλάσσει για τον εαυτό της το δικαίωμα να θέτει η ίδια τα ερωτήματα για τους σκοπούς της διδασκαλίας, για την επιλογή της διδακτέας ύλης, για το αρμόδιο εκπαιδευτικό σύστημα. Ο Κομένιος, ο πρώτος συστηματικός στοχαστής της Παιδαγωγικής, ρεαλιστής και εμπειριστής χριστιανός, θέτει τη φύση των πραγμάτων ως βάση για την υπερφυσική Αποκάλυψη. Στο βιβλίο του αυτό κυριαρχεί η Λογική και μάλιστα η σκέψη με τον παραγωγικό της συλλογισμό. Η εποπτεία και η αυτενέργεια τίθενται ως βασικά αξιώματα του παιδαγωγείν. Με αφετηρία μια θεωρία κανόνων και αρχών παράγονται οι σκοποί, το περιεχόμενο και οι μέθοδοι διδασκαλίας καθώς και η διάρθρωση και η οργάνωση του σχολείου. Στον Κομένιο και μέχρι το 1960 περίπου βρίσκονταν σε αλληλεξάρτηση και οι δύο σημασίες της Διδακτικής: *Η Διδακτική ως θεωρία σκοπών και η Διδακτική μεθόδων, διδακτέας ύλης, αξιολόγησης κ.λπ.*

Στην εποχή μας η Διδακτική αρκείται στη χωρίς κριτική εξέταση αποδοχή προτάσεων για παιδαγωγική καθοδήγηση, ενώ, αν ήθελε να παραμένει ανοιχτή προς ανοιχτούς ορίζοντες με διακηρυγμένο σκοπό την προς ελευθερίαν αγωγή των τροφίμων της, θα όφειλε να είναι πρωτίστως «Φιλοσοφία της Διδακτικής». Η «Θεωρία των αποφάσεων» (Dezisionismus) και ο «Επιστημονισμός» (Scientismus) δεν κατάφεραν να καταπαύσουν τη διαμάχη τους σχετικά με τις αξιολογικές κρίσεις (Werturteilstreit). Γι' αυτό σήμερα μέσα στο χώρο της εκπαίδευσης επικρατεί,

θα έλεγα, μια κατάσταση αναρχίας των σκοπών, που βέβαια παίρνει συγχωροχάρτι από την ιδεολογία του πλουραλισμού. Από τη μια μεριά οι οπαδοί της Αξιολογικής Ηθικής και από την άλλη οι οπαδοί της Νεοθετικιστικής αντίληψης, από την τρίτη οι υπερασπιστές της δομοκρατικής επιστημολογίας κ.λπ., αποτελούν αντιμαχόμενες δυνάμεις, οι οποίες καλλιεργούν τη σύγχυση των σκοπών και τον αλληλοεξοντωτικό ανταγωνισμό των μεθόδων.

Αλλά και μια «Φιλοσοφία της Διδακτικής», όσο κι αν είναι αναγκαία, όσο κι αν στηρίζεται επάνω σ' ένα σωκρατικό ορθολογισμό, δεν θα επαρκούσε για τις ανάγκες της παιδευτικής πράξης. Για τη μετάδοση των γνώσεων και την κινητοποίηση της κριτικής σκέψης χρειάζονται και άλλοι συντελεστές: η θεωρία του πράττειν, η Ψυχολογία της μαθήσεως, η θεωρία της δυναμικής των ομάδων, η θεωρία της διαπροσωπικής επικοινωνίας και συνεργασίας και άλλες κοινωνιολογικές και ψυχολογικές θεωρίες. Αλλιώς η διδασκαλία θα περιορίζεται στο ντρεσσάρισμα των μαθητών, το οποίο, δυστυχώς, έχει μονιμοποιηθεί στην εκπαίδευσή μας με τις συμπεριφοριστικές διαδικασίες της αμοιβής και της ποινής, όπως αυτές υποστηρίζονται από την Ψυχολογία του Γουότσον και του Σκίννερ.

Για τους παραπάνω λόγους είναι ανάγκη με τον όρο «Διδακτική» να εννοούμε ταυτόχρονα τη θεωρία της παιδείας και την πράξη της αγωγής. «Επιστήμη» σημαίνει τη συνδιαλλαγή μεταξύ θεωρίας και πράξης. Τότε η Διδακτική θα δικαιούται να ονομάζεται «επιστήμη», όταν καταφέρει να λειτουργήσει ως ενότητα θεωρίας και πράξης, ως υμέναιος λόγου και εμπειρίας. Αλλά και μια Διδακτική της Φιλοσοφίας τότε θα μπορεί να νομιμοποιείται ως ειδικός επιστημονικός κλάδος, αν όχι μόνον αποφεύγει να συντελεί στο διαχωρισμό της παιδαγωγικής γνώσης από την παιδευτική πρακτική, αλλά αν μοχθεί να φέρει —και να διατηρεί— σε ιπποτική συνδιαλλαγή τη θεωρία και την πράξη. Έχοντας μια τέτοια φιλοδοξία η Διδακτική της Φιλοσοφίας θα μπορεί να υπεισέρχεται καθοδηγητικά και ρυθμιστικά μέσα σ' όλες τις περιοχές (και στις οχτώ), όπου η Φιλοσοφία δίνει το παρόν. Πάντως μέχρι σήμερα μια Διδακτική της Φιλοσοφίας, παρά τις κάποιες προσπάθειες που γίνονται στο γερμανόφωνο χώρο και στις ΗΠΑ, —όπου —ας σημειωθεί παρεμπιπτόντως— η Φιλοσοφία ως μάθημα αποκτά συνεχώς κατά τις δυο τελευταίες δεκαετίες σημαντική θέση μέσα στο Αναλυτικό Πρόγραμμα των σχολείων όλων των βαθμίδων— δεν επέτρεψαν ακόμη να αποκτήσει υπόσταση ως επιστήμη ανάμεσα στην κοινωνία των επιστημών.

*

Χρειάζονται γι' αυτό πρωταρχικά εμπειρικές έρευνες σχετικά με την κινητοποίηση των ενδιαφερόντων των μαθητών προς το φιλοσοφείν, σχετικά με το επίπεδο, στο οποίο βρίσκονται οι γνώσεις των μαθητών προς κατανόηση ηθικών προβλημάτων, σχετικά με την αποτελεσματικότητα της διδασκαλίας της Φιλοσοφίας, όχι μόνο όπως γίνεται σήμερα στα σχολεία μας, αλλά όπως θα γίνεται με οποιοδήποτε μεταρρυθμιστικό σχήμα, σχετικά με ειδικότερα προβλήματα, όπως είναι π.χ. η γλωσσική κατανόηση των φιλοσοφικών εννοιών, η διά της φιλοσοφίας αλλαγή της συμπεριφοράς, η ικανότητα της αφηρημένης σκέψης σε κάθε βαθμίδα ηλικίας, καθώς και η εξασφάλιση των υλικοτεχνικών μέσων ή των θεσμικών προϋποθέσεων.

Χρειάζεται τέλος και οι φιλοσοφούντες να εγκαταλείψουν τα τείχη, που με τη σουρρεαλιστική ορολογία της «καθαρής φιλοσοφίας» όρθωσαν γύρω από τη σύγχρονη, αλλά αποξενωμένη από την κοινωνία, φιλοσοφία, και να επιζητήσουν μέσα στην επικοινωνία με τους ανθρώπους να τους βοηθήσουν να κινήσουν με τόλμη τη σκέψη τους. Το παράδειγμα του πλατωνικού Σωκράτη ας είναι καθοδηγητικό!

Η φιλοσοφία του Πλάτωνος μπορεί να γίνει κανόνας ενός φιλοσοφείν, το οποίο δε θα αλλοτριώνει, αλλά θα υποβοηθεί τις διαδικασίες προς αυτογνωσία και προς ανεύρεση της ταυτότητας. Στη σκέψη του Πλάτωνα βρίσκονται όλα τα στοιχεία για τη σύνθεση της απαραίτητης Διδακτικής της Φιλοσοφίας. Στο διάλογο «Θεαίτητος» αποδείχεται τόσο το διδακτόν της Φιλοσοφίας όσο και η προς φιλοσοφίαν αγωγιμότητα του κοινού νου. Και ο απώτερος σκοπός μιας τέτοιας Διδακτικής της Φιλοσοφίας θα πρέπει να είναι: η ικάνωση του μαθητή να επιλύει με τη βοήθεια του κριτικού πνεύματος τα προβλήματα της ζωής του, για να οδηγείται έτσι στην εικόνα του «εὖ ζῆν».

Όλοι όσοι προσδοκούν από την Εκπαίδευση Αγωγή και Μόρφωση είναι ανάγκη να κατανοήσουν και αναγνωρίσουν ως πρώτιστη την παιδαγωγική αξία της Φιλοσοφίας και όχι μόνο να ενισχύσουν την με κάθε τρόπο παρουσία της στους χώρους και στις διαδικασίες της Εκπαίδευσης, αλλά να ενδιαφερθούν με θερμή καρδιά και για τη Διδακτική της Φιλοσοφίας. Σε τελική ανάλυση, η Φιλοσοφία είναι αγωγή του ανθρώπου, η Φιλοσοφία είναι Ανθρωπαγωγική.

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ Γ. ΓΕΩΡΓΟΒΑΣΙΛΗΣ
ΔΙΔΑΚΤΩΡ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ